

Структура Київського державного університету в 1933–1941 рр.

Аналізуються права та обов'язки ректора, деканів, завідувачів, висвітлюється розвиток старих та створення нових факультетів та кафедр відновленого класичного Київського державного університету за часів сталінського тоталітарного режиму. Використано маловідомі архівні та опубліковані джерела.

Ключові слова: структура, Київський державний університет, ректор, декан, завідувач кафедри, факультет, кафедра, сталінський режим.

Переосмислення історичних подій та фактів підштовхує сучасних вітчизняних дослідників до активної наукової роботи та висвітлення історії України з об'єктивних та неупереджених позицій. Проте відзначивши вже 20-річчя Незалежності України перед науковцями залишається чимало недосліджених та непізнаних проблем. Серед них – історія Київського державного університету у період сталінського тоталітарного режиму. Дослідження має важливе практичне значення, яке полягає у розширенні спектру наукових знань про характер суспільно-політичних та економічних процесів в УРСР доби сталінізму, висвітлюючи маловідомі сторінки історії України. Залучення до наукового обігу нових архівних документів та матеріалів по-новому характеризують та розширюють маловивчену історію відновлення Київського державного університету.

Нині ведеться систематична робота з дослідження історії окремих факультетів Київського університету [9;10], біографії деяких професорів та ректорів в умовах розгортання політичного терору [2;14], де відтворені основні етапи їхнього життя та діяльності, віднайдені унікальні фотозображення, автографи. У 2008 р. була захищена кандидатська дисертація К. Довганя щодо діяльності Київського університету в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму [8], де розглядалися більше репресії та їхні наслідки. Проте без детального розгляду освітнього процесу, повсякденного життя студентів, викладачів, допоміжного персоналу, правових умов та структури відновленого університету в Києві, не можливо комплексно розв'язати проблему його діяльності в добу існування тоталітарного сталінського режиму. Тому актуальним завданням є дослідити структуру Київського державного університету сталінської доби, проаналізувати механізми створення нових кафедр та факультетів, висвітлити права та обов'язки педагогічних працівників безпосередньо у структурі Київського вишу.

Відновлення Київського університету ставило насамперед питання про його структуру та адміністрацію. Ключовою фігурою відновленого університету офіційно став ректор. Ще у 1932 р. постановою РНК УСРР відзначалося: «ЦИК ССРСР указує, що за всю учебную і административно-хозяйственную деятельность вуза единолично отвечает директор» [11, с.675]. Ректор зобов'язувався «обеспечить полную загрузку рабочего времени учебной, установит строгий контроль над посещаемостью занятий студентами и преподавателями, повести самую решительную борьбу с прогулами, опозданиями и расхлябанностью. Предоставит директорам учебных заведений по представлению профессорско-преподавательского состава право налагать административные взыскания (предупреждение, выговор устный, выговор в приказе), вплоть до исключения из вуза, в случае систематического нарушения учебной дисциплины и внутреннего распорядка, без права поступления в высшие учебные заведения СССР сроком от 1 года до 5 лет» [11, с.675,676].

Статут 1939 р. підтвердив керівництво університетом ректора, чітко визначаючи його відповідальність за організацію навчального процесу, за підготовку висококваліфікованих і політично вихованих радянських спеціалістів, за науково-дослідницьку роботу і адміністративно-господарську роботу університету [15, с.21]. Ректор не оби-

рався, а затверджувався й усувався з посади ВКВШ при РНК СРСР за поданням Наркомату освіти УРСР. Ректор керував всією діяльністю університету і представляв його; контролював підготовку навчальних планів, програм, планів науково-дослідної і видавничої роботи; слідкував за успішністю студентів, аспірантів, за якістю лекцій, лабораторних занять, виробничої і педагогічної практики, науково-дослідницької роботи; керував політичною і культурно-виховною роботою; сприяв правильному напрямку соціалістичного змагання і ударництва; контролював приймання, випуск та відрахування студентів тощо. Допомогали в цьому ректору його помічники – проєктори по навчальній і науковій роботі. Важливою була посада заступника помічника ректора по адміністративно-господарчій частині, який відповідав за порядок і санітарно-гігієнічний стан аудиторій, кабінетів, їдалень, керував гуртожитками, ремонтом та будівництвом. Наводити лад на заочному відділі ректору допомагав проректор по заочному навчанню [15,с.22,23].

З огляду на обсяг обов'язків ректора Київського державного університету впоратися із ними могла далеко не кожна людина, особливо якщо весь час відчувала адміністративний та ідеологічний тиск. Посаду ректора Київського державного університету у 1933 – 1941 рр. по чергово займали 7 осіб: Д. Ф. Мельников (1933 – 1934), Р. С. Левік (1934), М. А. Кушнар'ов (1934 – 1936), Ф. І. Зюльков (1936), І. Д. Давидов (1937), М. М. Чупіс (1937 – 1938), О. М. Русько (1938 – 1944). Першим ректором відновленого університету було призначено вченого, доктора геологічних наук Дмитра Федоровича Мельникова, секретарем партійного комітету – Б. М. Гріншпуна, секретарем комсомольського комітету – історика О. П. Маркевича, головою профспілкового комітету – Х. І. Кушніра. Здавалося б адміністрація підібрана вдало. Ректор одразу ж активно долучився до розв'язання першочергових завдань: формування професорсько-викладацького складу, підготовки навчальних планів і програм, організації ремонту та обладнання внутрішніх приміщень, створення матеріально-технічної бази відновленого університету [14,с.195].

Проте перше керівництво Київського державного університету пропрацювало менш як рік, а з наступного 1934 р. розпочинався період постійних призначень та відставок ректорів через невдоволення радянського керівництва роботою університету, неспроможність керівництва розв'язати поточні проблеми в світлі визначених партією завдань та розгортання маховика репресій. Із серпня по жовтень 1934 р. ректором працював філософ за освітою Рувім Самойлович Левік, який за короткий час встиг активізувати наукову роботу викладачів та посприяти організації Університету культури для поширення наукових знань у Києві, де лекції читали провідні викладачі КДУ. Проте незабаром він став жертвою політичного процесу над «Всеукраїнським троцькістським центром» [14,с.199]. Довше за свого попередника пропрацював ректором бактеріолог Михайло Андрійович Кушнар'ов, мабуть, тому, що мав багату біографію робітника. Замолоду працював на виробництві випікання хліба, служив червоноармієм, навчався в Медичному інституті, закінчивши який, у 20 років здобув вищу освіту [18,арк.1–25]. За рішенням партії він мав опікуватися плановим вдосконаленням викладання і поліпшення навчального процесу, а також провести у 1934 р. заходи із святкування 100-річного ювілею заснування КДУ. Проте вже у квітні 1936 р. він був призначений членом Ради при Наркоматі освіти УРСР, а пізніше переїхав працювати до Москви. Трагічно виявилися долі наступних ректорів, державних і політичних діячів Федора Івановича Зюлькова та Івана Дем'яновича Давидова, які обіймали цю посаду у розпал репресій і самі стали жертвами. Так, І. Д. Давидов був знятий з посади ректора через затримку зарплат та стипендій, згортанні робіт з підготовки вчителів російської мови та літератури. Не встиг зарекомендувати себе як організатор і ректор, вчений у галузі технологій металів Микола Максимович Чупіс, який змушений був, щоб уникнути репресій, звільнитися. У квітні 1938 р. він перейшов на роботу в Харків.

Після цього хвиля звільнень та призначень ректорів зупинилася. Новим ректором було призначено вихованця КДУ, педагога, доктора хімічних наук Олексія Микитовича Руська. Вперше в університетській газеті «За комуністичні кадри» було подано коротку біографію нового ректора, призначеного наказом заступника наркома освіти УРСР. Ректор мав робітниче походження: «з 1919 по 1925 р. тов. Русько працював слюсарем у депо Христинівка, а потім до 1932 року навчався, згодом працював на адміністративній

і педагогічній роботі» [16,с.1]. На початку ректорства О. М. Руська КДУ було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка, затверджено статут КДУ, зведено новий навчальний корпус для гуманітарних факультетів, проведено міжуніверситетські соцзмагання, покращено дисципліну та успішність студентів. Ректор пильно слідкував за трудовою дисципліною серед професорсько-викладацького складу [5,арк.19]. Він часто їздив до Москви для участі у Всесоюзних нарадах ректорів університетів за викликом ВКВШ, покладаючи тимчасове виконання обов'язків ректора на проректора з навчально-виховної роботи С. С. Мовшиця [6,арк.144].

Основою відновленого Київського університету мали стати шість факультетів: фізико-математичний, природничий, хімічний, географічний, філософсько-історичний та літературно-лінгвістичний [13,с.4]. Ще 1932 р. відновив діяльність заочний відділ [17,с.2]. Проте структура КДУ не залишилася незмінною, бо відкривалися нові кафедри та створювалися нові факультети.

Факультети управлялися деканами, які висувалися із числа професорів провідних дисциплін окремого факультету. Кандидатура декана факультету затверджувалася Наркомом освіти за представленням ректора. Серед обов'язків деканів – керівництво навчальною і науковою роботою факультету і кафедр, забезпечення виконання планів та програм, організація перевірки знань, складання розкладу, розробка кошторису тощо. Звичайно, що такі різноманітні та широкі обов'язки допомагали виконувати деканам їхні помічники, кількість яких залежала від структури факультету [15,с.24].

Перший ректор відновленого КДУ Д. Ф. Мельников у 1933 р. сприяв організації геолого-географічного факультету, залучивши до роботи відомих учених-геологів – академіка М. І. Світальського, професорів В. І. Крокоса, М. І. Безбородька, Л. А. Крижанівського. На цьому факультеті було відкрито кафедри фізичної географії, економічної географії, геодезії та картографії.

З 1933 – 1934 навчального року почали діяти кафедри військової підготовки та фізичної виховання [14,с.195]. У 1933 р. була заснована кафедра мікробіології та загальної імунології, роботу якої очолив академік М. Г. Холодний. У 30–ті рр. XX ст. було створено фізичний відділ фізико-математичного факультету і затверджено спеціалізації з електрофізики, металофізики та теоретичної фізики [10,с.28,134]. У 1934 р. на базі економічного відділу історичного факультету було відкрито економічний факультет (згодом закритий).

З ліквідацією у 1930 р. юридичного факультету КІНО, який був базою підготовки фахівців у галузі юриспруденції в УСРР, постала проблема здобування юридичної освіти. Так, у доповідній записці «Про стан юридичної освіти на Україні», поданій у червні 1936 р. до ЦК КП(б)У, відзначалось: «Серед робітників юстиції на Україні – прокурорів, суддів, слідчих – 75 % з неповною та середньою освітою. Робітників з вищою освітою налічується: серед прокурорів – 11 %, слідчих – 9 %, суддів – 3 %. Зараз не замінено близько 300 посад в органах прокуратури, суду та слідства. Склад колегій оборонців та юрисконсультів кількісно недостатній, якісно незадовільний і потребує зміцнення. При перевірці колегій 1935 р. в їхньому складі виявлено троцькістів, білогвардійців, учасників контрреволюційних організацій та ін.» [20,арк.24]. Проблему з юридичними кадрами намагалися розв'язати відновленням юридичного факультету в Київському університеті. Так, постановою № 1111 РНК УСРР від 25 серпня 1935 р. йшлося про відкриття в 1935 – 1936 рр. [21,арк.1–12] при КДУ юридичного факультету та організацію по всіх областях юридичних курсів. Відразу значалося, що на юридичний факультет слід прийняти 75 – 100 студентів «у межах контингентів, затверджених для університету» [7,арк.21]. Юридичний факультет розпочав свою роботу восени 1935 р. «... в складі однієї групи першого курсу в кількості 37 чол. і дасть перший випуск лише через 4 роки» [20,арк.20–26], проте відзначалося, що «стан цього факультету важкий. До цього часу не розрішене (sic) питання про профілі, тривалість навчання, не затверджені учбові плани, немає програм (sic), підручників, відсутні викладачі спеціальних дисциплін» [20,арк.20–26].

Крім організації у 1933 – 1941 рр. нових факультетів, у Київському державному університеті відбувалося реформування вже існуючих факультетів. Задля уніфікації та полегшення контролю над українськими істориками та філологами у 1935 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про ліквідацію літературних та історичних факультетів

Харківського та Дніпропетровського державних університетів і створення на базі Київського державного університету єдиних в УСРР літературного та історичного факультетів. Незважаючи на те, що реорганізація історичного та літературно-мовного факультетів викликала складнощі у забезпеченні належних умов для значної кількості переведених, відразу ж після неї розпочалися чистки та репресії. У листі ректора КДУ М. А. Кушнарєва до секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора і П. П. Постишева від 27 червня 1935 р. відзначалося: «Решение ЦК КП(б)У находится под угрозой полного срыва из-за отсутствия общежитий на 700 человек, квартир для преподавателей, переводимых из Харькова, и достаточной учебной площади. Все это может привести к тому, что КГУ, сорвавший набор в прошлом году, должен будет отказаться от приема и в этом году, что, в первую очередь, приведет к срыву подготовки украинских кадров в области литературы и истории» [19,арк.81,82]. Та ці проблеми мало цікавили радянське керівництво, зате управління державної безпеки (УДБ) НКВС дуже зацікавилася колишніми студентами історико-філософського факультету Харківського університету О. Г. Коломійчуком та його товаришами, переведеними у 1935 р. до КДУ. Вже у 1937 р. його разом із товаришами було репресовано як учасників контрреволюційної організації [3,арк.100].

У 1937 р. було відкрито окремі факультети іноземних мов, який у 1939 р. перейменували на факультет західних мов і літератур КДУ [6,арк.154]. У 1937 р. постановою РНК УРСР «Про викладання іноземних мов у школах УРСР» відзначалося: «РНК УРСР визнає стан викладання іноземних мов у школах та керівництво цією справою з боку Народного комісаріату освіти УРСР незадовільним... Запропонувати НКО УРСР здійснити такі заходи щодо підготовки вчителів іноземних мов: а) організувати при Київському та Одеському університетах 3-річні факультети іноземних мов для підготовки вчителів 8 – 10 класів. Встановити на 1937 – 1938 навчальний рік контингент набору: Київському університетові – 180 осіб... д) затвердити організацію спеціальних семінарів для додаткового вивчення іноземних мов у факультативному порядку студентами 4 і 5 курсів університетів...» [12,с.1–2]. Крім факультету західних мов та літератур, при філологічному факультеті почав діяти також романо-германський відділ, організований за активної підтримки наркома освіти УРСР В. П. Затонського, заарештованого в 1937 р. Тимчасово виконуючий обов'язки декана філологічного факультету КДУ А. О. Ішук відзначав, що відділ «практического значения не имеет, а съедает десятки тысяч рублей, рождает путаницу и «неразбериху» в учебных планах, рождает недовольство среди закончивших этот отдел студентов» [22,арк.28]. Ситуацію вдалося владнати лише завдяки втручанням ВКВШ, який постановою від 17 січня 1939 р. зобов'язав об'єднати романо-германський відділ філологічного факультету КДУ з факультетом західних мов і літератур [22,арк.144]. Таким чином, у 1938 р. факультетів було вже вісім: фізико-математичний, історичний, філологічний, хімічний, геолого-географічний, біологічний, юридичний та іноземних мов.

Наступною після факультетів ланкою у структурі університету були кафедри, які очолювалися завідувачами. У 1932 р. відзначалося: «заведующий кафедрой единолично отвечает за постановку работы подведомственной ему кафедры, за качество и своевременность подготовки программы занятий, за методы учебной работы, за подбор преподавателей, их работу и т. д.». Завідуючі кафедрами призначалися народним комісаріатом за конкурсом з кандидатур, які мали професорську посаду [11,с.675]. Статут 1939 р. відносив до обов'язків завідувачів кафедрою читання лекцій, контроль за їхньою якістю, керівництво практикою, розробку тематичних планів кафедри, організацію науково-дослідної роботи, розпорядження коштами кафедр, висування кандидатів у аспіранти тощо. При кожній кафедрі було встановлено штатні посади: професора-завідувача, професора, доцента, асистента, старшого викладача, викладача, старшого лаборанта, лаборанта, старшого препаратора, препаратора. Всі працівники кафедр, окрім професора та доцента, висувалися на посаду завідувачем, загалом же професорсько-викладацький склад звільнявся та призначався ректором [15,с.12,13].

З новими факультетами виникали й нові кафедри на них. У 1937 р. було організовано кафедру фізичної електроніки на фізично-математичному факультеті. У 1939 р. – засновано кафедру оптики, створену професором О. А. Шишловським, та кафедру астрономії – директором Астрономічної обсерваторії Університету, профе-

сором С. К. Всехсвятським. Разом з ще раніше заснованою (1931) кафедрою фізики металів вони увійшли у 1940 р. до складу фізичного факультету, який відокремився фізико–математичного факультету [4,арк.49]. В університетській багатотиражці відзначалося: «згідно статуту Київського державного університету, наказом ректора КДУ тов. Руська реорганізовано фізико–математичний факультет на два нових факультети механіко–математичний та фізичний» [1,с.1].

Київський державний університет мав стаціонарний, заочний та підготовчий (робітфак) відділи. Протягом 1933 – 1941 рр. працювало 4 (за іншими даними – 5) робітфаки (у Києві, Краматорську, Славуті та Шполі). Вони були організовані ще в 1920–х рр., а при відновленому Київському державному університеті готували вступників. Переважна більшість місць у КДУ відводилася саме для робітфаківців, на решту вільних місць оголошувався конкурс. На робітфаках працювали викладачі університету: Л. І. Білозер, М. К. Грунський, І. І. Клодницький, В. Я. Камінський, О. А. Назаревський, Г. Н. Лозовик, М. П. Мазурмович, І. В. Шаровольський та ін. Також Київський державний університет відродив колишні курси вільнослухачів, відомих ще за дорадянської доби, у формі екстернату, на якому навчалися екстерна, які мали право, написавши завяу, вільно відвідувати лекції з певних предметів, скласти іспити [15,с.3].

У 1920–х рр. у Київському державному університеті перевага віддавалася технічним дисциплінам, а предметам гуманітарного циклу відводилася другорядна роль. Найбільшими були фізико–математичний та хімічний факультети – 13 і 10 академічних груп відповідно, далі – історико–економічний – 7 груп, біологічний і літературно–мовний – по 5, геолого–географічний – 2. У середині 1930–х рр. ситуація кардинально зміниться в бік зростання гуманітарних наук. Вже з 1939 р. відновлений Київський державний університет випускав науковців з основних спеціальностей: математика, механіка, астрономія, фізика, хімія, біологія, географія, геологія, історія та археологія, російська мова і література, українська мова і література, германська мова і література, романська мова, юридичні науки [15,с.4].

Отже, відновлення Київського університету в 1933 р. розпочалося із оформлення його структури, розпочалася активізація діяльності факультетів та кафедр. Потреба у фахівцях різних спеціальностей зумовила створення нових університетських підрозділів та реформування старих. Зупустово протягом 1933 – 1941 рр. було сформовано чітку структуру Київського університету. Було встановлено права та обов'язки ректора, деканів та завідувачів кафедрами, затверджено денну та заочну форму навчання. Було затверджено університетські посади. Ідеологічна обстановка впливала на освітні пріоритети, відчувалася потреба у кваліфікованих кадрах гуманітарного спрямування.

Проаналізована джерельна база щодо відновлення Київського університету сталінської доби переконує у потребі подальшого її дослідження. Чекає висвітлення діяльність видатних науковців Київського університету – М. К. Зерова, М. П. Кравчука, М. А. Кушнарєва та інших. Необхідно звернути увагу на розгляд освітнього процесу, повсякденного життя студентів, викладачів, допоміжного персоналу, правових, житлових та матеріальних умов відновленого класичного університету в Києві доби сталінізму.

Список використаних джерел

1. В університеті // За комуністичні кадри. – 1940. – № 14 (27 березня).
2. Верба І. В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 99 – 109.
3. Громадський державний архів Служби безпеки України. – Спр. 66828 ФП. – 117 арк.
4. Державний архів м. Києва. – Ф. Р–1246. – Оп. 2. – Спр. 3. – 62 арк.
5. Там само. – Ф. Р–1246. – Оп. 5. – Спр. 3. – 294 арк.
6. Там само. – Ф. Р–1246. – Оп. 5. – Спр. 5. – 265 арк.
7. Державний архів Київської області. – Ф. Р–144. – Оп. 1. – 43 арк.
8. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933 – 1941 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К. Г. Довгань; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с.
9. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – 365 с.

10. Наукові записки: до 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Т.1. – К.: КПВД «Педагогіка», 2004.
11. Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г. // Собрание законов и распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства СССР. – 1932. – № 68 (25 сентября). – Арт. 409.
12. Про викладання іноземних мов у школах УРСР: постанова РНК УРСР від 11 серпня 1937 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1937. – № 43 (25 вересня) – Арт. 150.
13. Про організацію на Україні державних університетів. Постанова РНК УСРР від 10 березня 1933 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1933. – № 15 (5 квітня). – Арт. 173.
14. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська та ін. – К., 2006.
15. Статут Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка / Ред. Мовшиць С.С. – К.: Вид-во КДУ ім Т. Г. Шевченка, 1939.
16. Тов. Русько – ректор Київського державного університету // За комуністичні кадри. – 1938. – № 20 (16 квітня).
17. Увага заочному інституту профосвіти // За комуністичні кадри. – 1933. – № 4 (31 березня).
18. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 4092. – 25 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6641. – 194 арк.
20. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6868. – 66 арк.
21. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6869. – 111 арк.
22. Там само. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 49270 ФП. – 88 арк.
23. Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. – 1991. – № 7. – С. 7 – 22.

Казьмирчук М.Г. Структура Киевского государственного университета в 1933-1941 гг.

Анализируются права и обязанности ректора, деканов, заведующих, освещается развитие старых и создание новых факультетов и кафедр восстановленного классического Киевского государственного университета во времена сталинского тоталитарного режима. Используются малоизвестные архивные и опубликованные источники.

Ключевые слова: структура, Киевский государственный университет, ректор, декан, заведующий кафедрой, факультет, кафедра, сталинский режим.

Kazmyrчук, M.G. The organization of Kyiv State University at the 1933-1941

The author analyses rights and duties of the chancellor, deans, heads of chairs, reports about building olds and creation news departments and chairs of re-established classic Kyiv State University during Stalin's totalitarian regime. The author uses unknown archives and published sources.

Key words: the organization, Kyiv State University, the chancellor, dean, head of a chair, department, chair, Stalin's totalitarian regime.